

11. Друкер П. Энциклопедия менеджмента / П. Друкер ; [пер. с англ.]. — М. : Издательский дом "Вильямс", 2004. — 432 с.
12. Корпоративная социальная ответственность и конкурентоспособность / [Дынкин А.А., Миловидов Д.В., Перегудов С.П. и др.]. — М. : ИМЭМО РАН, 2004. — 112 с.
13. Дикань В.Л. Обеспечение конкурентоустойчивости предприятия / Дикань В. Л. — Х. : Основа. — 1995. — 160 с.
14. Ахметжанова С. Параметры конкурентоспособности пищевой продукции / С. Ахметжанова // Маркетинг. — 2001. — № 2(57). — С. 70-75.
15. Шинкаренко В. Г. Сутність і особливості визначення якості менеджменту організацій / В. Г. Шинкаренко, О. М. Криворучко // Економіка транспортного комплексу : збірник наукових праць. — Харків : ХНАДУ, 2007. — Вип. 12. — С. 7-17.
16. Криворучко О. М. Менеджмент якості на підприємствах автомобільного транспорту: теорія, методологія і практика : [монографія] / Криворучко О. М. — Харків : ХНАДУ, 2006. — 404 с.
17. Павлова В. А. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка та стратегія забезпечення / В. А. Павлова. — Дніпропетровськ : ДУЕП, 2006. — 276 с.
18. Василенко Т.С. Встановлення факторів, що формують конкурентоспроможність пасажирської автотранспортної послуги / Т. С. Василенко, О.В. Толоч, Л.О. Юсупова // Вісті автомобільно-дорожнього інституту. — 2008. — № 1 (6). — С. 136-143.

Надійшла 23.05.2010

УДК 330.59:316.344

О. А. ВАСИЛЬЄВ

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, м. Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗА УМОВАМИ ЖИТТЯ

Обґрунтовано доцільність вивчення диференціації населення за умовами життя. Проаналізовано та узагальнено міжнародний досвід використання концепції депривації для дослідження умов життя населення. Запропоновано методологічні підходи до диференціації населення за умовами життя.

Appropriateness of study of population differentiation by living conditions is grounded. International experience of using deprivation concept for researching of living conditions is analyzed and summarized. Methodological approaches to population differentiation by living conditions are suggested.

Ключові слова: депривація (позбавлення), диференціація населення, умови життя.

Вступ

Дослідження диференціації населення базується, насамперед, на існуванні нерівності у доходах. Виходячи з цього, в усіх країнах будують криві розподілу населення за рівнем середньодушових доходів, розраховують коефіцієнти Джині (та інші показники нерівності та розшарування), поділяють населення на квінтільні чи децильні групи.

Однак диференціація населення за отримуваними доходами або здійснюваними витратами (споживанням) охоплює лише один аспект нерівності у поточних ресурсних можливостях домогосподарств, який хоча є важливим і в значній мірі визначальним, однак не завжди відображає повну картину соціально-економічної нерівності людей. Існують інші обмеження та нерівність у доступі до життєво важливих ресурсів, які пов'язані скоріше не з поточними можливостями, а з накопиченими домогосподарством ресурсами; насамперед, це стосується можливостей у забезпеченні належних житлових умов. Також слід зазначити, що певні аспекти належних умов існування взагалі залежать, насамперед, не від зусиль домогосподарств, а від державної діяльності щодо створення та розвитку розгалуженої системи різноманітних об'єктів соціальної інфраструктури, що відповідають сучасним вимогам розвитку населених пунктів. Таким чином, постає питання вивчення розподілу населення не лише за доходами, а й за іншими критеріями, які в сукупності можна описати поняттям „умови життя”.

Постановка завдання

Мета статті полягає в узагальненні досвіду використання концепції депривації в дослідженнях рівня життя населення та в розробці методологічних підходів до диференціації населення за умовами життя.

Проблема доступності різних верств населення до життєвих благ постала в економічній науці у другій половині ХХ ст. Її розробкою займалися такі вчені, як П. Таунсенд, Дж. Мак та С. Ленслі, Б. Халлерод, Т. Каллан, Б. Нолан, К. Вілан, М. Можина, Л. Овчарова та багато інших. Однак всі дослідження зосереджувались, насамперед, на виявленні та вивченні категорії осіб, що зазнають найбільш суттєвих позбавлень в умовах життя, тобто підпадають під визначення деприваційної бідності. Характер та особливості доступності до життєвих благ інших верств населення ніколи не потрапляли до сфери уваги вчених, що й зумовило необхідність проведення нашого дослідження.

Основна частина

Вперше комплексне дослідження відмінностей у можливостях доступу людей до основних життєвих благ було здійснене англійським вченим Пітером Таунсендом [1].

Робота П. Таунсенда базувалась на дослідженні про ресурси домогосподарств та стандарти життя, що здійснювалось у Великобританії у 1967-1968 рр. (Household Resources and Standards of Living in the United Kingdom 1967-68) та, з деякими змінами, у 1969 р. Це було перше комплексне обстеження умов життя та бідності у Великобританії, що включало всеохоплюючу оцінку ресурсів та можливостей домогосподарств.

Один з розділів обстеження – стиль життя та депривація – мав на меті встановити, чи споживають люди та домогосподарства певні „нормальні” види харчування та інші товари та займаються певними видами діяльності, звичними для більшості населення, і, якщо ні, то чи відбувається це через недостатність ресурсів (а не через етнічні чи групові звичаї).

Таунсенд зазначав, що депривація приймає багато форм, які є взаємопов'язаними – хвороба чи непрацездатність, ризик ранньої смерті, недостатнє харчування, бідне або переповнене житло та брак зручностей у житлі (таких як опалення, світло, водопостачання, санітарні умови), погані умови праці, обмеженість доступу до послуг, відпочинку, розваг, поширених в суспільстві, низький рівень освіти, позбавлення в доступності до засобів комунікації, неможливість виконувати суспільні функції та брати участь у звичайному громадському житті [2].

Таунсенд розробив індекс відносної депривації, який базувався на різних аспектах життєвих умов людей, інформація про які отримується в результаті опитування населення. Цей індекс орієнтований на врахування фактичного досвіду участі в різних сторонах громадського життя, загальноприйнятого в суспільстві та дозволяє розподілити населення на дві групи – тих, що зазнають суттєві позбавлення, та тих, що зазнають незначних позбавлень або не зазнають взагалі. Під час опитування респондентам пропонувалось оцінити свої умови життя за допомогою 12 прямих індикаторів, що охоплюють такі аспекти життя людей, які лишаються поза увагою непрямого виміру потенційного споживання, заснованого на рівні доступних ресурсів та включають виявлення особливостей харчування, наявність предметів тривалого користування, зручностей у житлі, включеності у громадське життя [1].

Таунсенд розраховував рівень позбавлення простим сумуванням тих характеристик, які були відсутні в домогосподарстві. Таким чином, деприваційний індекс міг приймати значення від 0 до 12; нульовий індекс характеризував повну відсутність позбавлень, його збільшення означало погіршення умов життя та зменшення соціальної активності домогосподарства.

Межа відносної деприваційної бідності встановлювалась відповідно до такого рівня грошового доходу, при якому деприваційний індекс починає швидко зростати. Інакше кажучи, Таунсенд припустив існування певних якісних порогів у матеріальному добробуті, нижче яких депривація охоплює практично всі сторони життєдіяльності домогосподарства, а вище яких може стосуватися лише деяких аспектів, а тому не асоціюється з бідністю.

Однак, останнє положення Таунсенда спричинило низку критичних зауважень з боку інших дослідників. Так, С. Рінген вважав, що пов'язуючи межу деприваційної бідності з показником грошового доходу, Таунсенд повернувся назад від прямого виміру бідності до непрямого [3].

Також критиці піддавали той факт, що Таунсенд не розмежував вибір та примус як визначальні фактори життєвих стандартів [4]. Для того, щоб бути прийнятими як компоненти стандарту бідності, елементи індексу відносної депривації повинні бути наслідком примусу до певної поведінки, а не результатом вільного вибору. Мається на увазі, що якщо хтось проживає в гірших порівняно із прийнятими в суспільстві умовах не через відсутність можливостей, а виходячи із власних поглядів на спосіб життя, то це не можна вважати позбавленням. Отже, проблема полягає в тому, яким чином розрізнити вільний вибір та зовнішній примус, зумовлений браком ресурсів.

Спробу розв'язати цю проблему здійснили британські дослідники Джоанна Мак та Стюарт Ленслі, які, досліджуючи бідність у першій половині 1980-х рр. в рамках Британської серії досліджень межі бідності, сприяли розвитку та удосконаленню теоретичної та емпіричної роботи Пітера Таунсенда. У своїй праці „Бідна Британія” [5] вони сформулювали власний підхід до аналізу забезпеченості населення умовами життя, що спричинив сильний вплив на дослідження бідності та розшарування. Дж. Мак та С. Ленслі поєднали дві важливі тенденції у цій сфері: прямий підхід до виміру бідності, що фокусується насамперед на фактичних життєвих умовах, а не на доході чи інших показниках ресурсів, та консенсусний (consensual) підхід, в якому здійснено спробу в ціннісних судженнях при вимірі позбавлення зменшити вплив думки дослідників-експертів. Ключовим елементом такого підходу став метод, за допомогою якого дослідники включали у свої виміри громадську думку про те, що входить до необхідного споживання.

Отже, емпіричне дослідження Мак та Ленслі включало два кроки: визначення самих потреб першої необхідності та визначення тих осіб чи домогосподарств, які не в змозі їх задовольняти.

На першому кроці респондентам пропонувалось з переліку потреб, який включав 35 пунктів, вказати, що вони вважають предметами першої необхідності, які всі дорослі в сучасній Британії повинні бути в змозі собі дозволити. Потребами першої необхідності дослідники вважали ті, які обрали більше 50% населення.

На наступному кроці респонденти з того ж списку вказували, які пункти вони в дійсності мають. Щодо потреб, які відсутні у домогосподарстві, обов'язково вимагалось уточнення: відсутність обумовлена небажанням їх мати чи неможливістю через брак ресурсів.

Метою цих альтернативних відповідей було розділити людей на тих, хто вимушений обходитись без певних речей, та тих, хто не бажає їх мати за власним вибором, вважаючи, що вони їм не потрібні. Обробка результатів обстеження показала, що вільна відмова від споживання тих чи інших предметів є досить поширеною (хоча і в меншій мірі, ніж брак коштів) навіть в домогосподарствах, які знаходяться в нижній частині розподілу за доходами. В заможних домогосподарствах в більшості випадків відмова від споживання предметів з переліку базових потреб, встановлених Мак та Ленслі, обумовлювалась власним вибором.

Людам, які відповіли, що не можуть обійтись без потреб, класифікованих як потреби першої необхідності, присвоюють деприваційний індекс, починаючи з нульового балу, з накопиченням оцінки по одному балу за кожен такий пункт. Отримані результати дозволили Мак та Ленслі зробити висновок, що для багатьох людей, незалежно від рівня доходів, звичайним є позбавлення в одному або двох предметах, що не є критичним та не може розглядатися як бідність. З другого боку, серед людей з низькими доходами виявилось широко розповсюдженим позбавлення в трьох та більше потребах. Це дало можливість дослідникам саме цей рівень позбавлення вважати межею деприваційної бідності.

Консенсусний підхід Мак та Ленслі здійснив значний вплив на подальші дослідження щодо забезпеченості населення умовами життя. Їх обстеження було знову здійснено у Британії в 1990 та 1999 рр. [6, 7], в Уельсі в 1995 р. та Північній Ірландії в 2002 р. [8]. Євростат використовував такий же набір питань для виміру стандартів життя в країнах Євросоюзу як частину Панельного дослідження домогосподарств Європейського Союзу (European Community Household Panel Survey) щорічно, починаючи з 1994 р. [9, 10].

Також цей підхід до виміру бідності та стандартів життя з більшими чи меншими змінами та удосконаленнями застосовували Муффелс та Вріен у Данії та Нідерландах [11, 12], Халлерод в Швеції [13, 14], Каллан, Нолан, Вілан в Ірландії [15], Мейєр та Дженкс в США [16], Кангас та Рітакілліо у Фінляндії [17], Крішнан, Дженсен та Баллантайн у Новій Зеландії [18], Дейвіс та Сміт у В'єтнамі [19] та багатьох інших.

Заслуговує на увагу критичний аналіз методу Мак та Ленслі, який здійснив шведський дослідник Бьорн Халлерод [13, 14]. У своїх працях він не погоджується з деякими аспектами їх підходу. По-перше, він вказує на певну довільність щодо визначення потреб першої необхідності. Початковий перелік був сформований самими дослідниками і респонденти могли вибирати, які потреби є необхідними, тільки з нього, але не могли впливати на сам перелік. По-друге, Халлерод вважає, що Мак та Ленслі довільно інтерпретують термін „консенсус” (одностайність), оскільки, строго кажучи, він стосується ситуації, коли всі мають одну й ту саму думку. Однак Мак та Ленслі визнають потребу життєво необхідною, якщо такою її відчувають більше половини населення. Тобто, можливість вирішувати, що є необхідним, надається простій більшості населення, а тому, на думку Халлерода, немає жодних причин вважати, що для визначення життєво необхідних потреб рівень у 50% більш обґрунтований, ніж 30 чи 70% або будь-який інший.

Відповідно, виникають труднощі, коли індивідуальні переваги відрізняються від узагальнених, установлених громадською думкою (тобто більшістю). Чим більш наблизений особистий перелік переваг до узагальненого, тим більш імовірними для таких осіб будуть намагання споживати відповідно до цих узагальнених переваг. Наслідком цього, за інших незмінних умов, є те, що особа, чиї переваги близькі до усереднених, з меншою ймовірністю буде оцінена як бідна, ніж особа, чиї переваги відрізняються від середніх. Ця проблема в дослідженні Мак та Ленслі залишилася невирішеною.

Далі Халлерод вказує, що більшість включених в опитування показників споживання виглядають не життєво важливими, а скоріше більш чи менш потрібними, тому позбавлення в них не загрожує фізичному існуванню людини, характеризуючи лише недостатній порівняно із середнім рівень споживання. Відповідно, жорстке обмеження потреб першої необхідності половиною населення, що вважають їх такими, лишає поза увагою певні потреби, які можуть бути достатньо важливими, а з другого боку, надає однаковий ступінь депривації незалежно від рівня значимості тих чи інших потреб, хоча було б доцільно диференціювати населення за ступенем позбавлення у доступності до благ різного рівня важливості.

Наступний пункт консенсусного визначення бідності Мак та Ленслі, що викликає полеміку, стосується їх висновку про те, що погляди людей стосовно потреб першої необхідності характеризуються високим ступенем однорідності, незалежно від відмінностей у демографічній та соціальній структурі. В дійсності різні частини суспільства (залежно від віку, статі, складу домогосподарства, географічного регіону тощо) можуть мати специфічні потреби, але при цьому підході вони не враховуються.

Нарешті, Халлерод вважає, що рішення Мак та Ленслі про встановлення межі бідності на рівні саме трьох позбавлень, є не достатньо обґрунтованим, а тому так само можливо провести її на рівні двох, чотирьох або п'яти позбавлень. Також можна обґрунтувати, що межа бідності має дорівнювати одному позбавленню, якщо воно дійсно є життєво необхідною потребою.

Б. Халлерод спробував удосконалити підхід Мак та Ленслі, виходячи з тих недоліків деприваційного індексу, які він виявив. Зокрема, це стосується посилення зв'язку між споживчими перевагами, встановленими на основі громадської думки, та прямим визначенням бідності. Якщо Мак та

Ленслі відкидали ті пункти з переліку, які визнали необхідними менше половини населення, а відібрані розглядали як однаково важливі, то Халлерод залишає весь перелік, а кожен пункт з нього зважає на частку населення, яка вважає його предметом першої необхідності. Таким чином, він отримує не простий перелік предметів першої необхідності, а ранжований рейтинг позбавлень, побудований за принципом від найменш до найбільш важливого та необхідного, з точки зору респондентів.

Свій підхід дослідник назвав „пропорційний деприваційний індекс” (proportional deprivation index, PDI), а підхід попередників Мак та Ленслі називає „індекс потреб більшості” (majority necessity index, MNI).

Основні відмінності між двома підходами представлені у табл. 1 на умовному прикладі, в якому п'ять осіб мають позбавлення різного характеру стосовно деяких чотирьох предметів першої необхідності.

Таблиця 1

Порівняння підходів PDI та MNI на умовному прикладі [13, р. 8]

Предмети споживання	Частка населення, що вважає предмет першою необхідністю, %	Споживання умовних осіб (x – відсутній предмет)				
		Особа 1	Особа 2	Особа 3	Особа 4	Особа 5
Предмет А	30	x				x
Предмет В	45		x			x
Предмет С	55			x		
Предмет D	100				x	
Індекс MNI	-	0	0	1	1	0
Індекс PDI	-	0,3	0,45	0,55	1,00	0,75

При підході MNI індекс депривації надається тим особам, що зазнають позбавлення в предметах, які вважають першою необхідністю більше половини населення (тобто, особам 3 та 4); зауважимо, що між цими особами не проводиться розмежування відповідно до того, чи все населення вважає певний предмет першою необхідністю чи лише дещо більше половини. На відміну від цього, PDI-підхід призначає ненульовий індекс особі, якщо вона потерпає від будь-чого, що хоча б хтось вважає потребою першої необхідності; індекс збільшується прямо пропорційно частці осіб, які так вважають. Отже, PDI-підхід більш чутливий інструмент виміру, який припускає градацію деприваційного індексу на відміну від дихотомічного характеру MNI-підходу. Однак відмінність між підходами полягає не лише у використанні неперервного або дискретного виміру. Особа 5 ілюструє, що різні вимірювання можуть призвести до різних результатів: з точки зору MNI-виміру ця особа не є депривованою, а PDI-вимір надає їй досить високий індекс депривації. Отже, PDI-підхід, використовуючи ту ж саму інформаційну базу, що й MNI-підхід, формує дещо іншу сукупність депривованих осіб, які при цьому диференціюються залежно від кількості позбавлень та ступеня їх важливості.

Перевагою PDI-підходу над MNI слід визнати те, що він не потребує класифікації потреб на такі, що вважаються та не вважаються потребами першої необхідності, яка є до певної міри довільною. Залишаючи повний перелік споживчих потреб та використовуючи неперервний їх вимір, PDI базується на такій моделі споживчих переваг, яка адекватніше відображає реальність, ніж дихотомічний підхід MNI.

Загальним для обох підходів є те, що складання початкового переліку предметів споживання здійснюється самими дослідниками, а отже, він містить певний елемент довільності. Але значимість його в PDI-підході менша, ніж в MNI, оскільки останній більш чутливий до початкового відбору потреб.

Відображення громадської думки в PDI-підході посилюється завдяки тому, що важливість предметів споживання може змінюватись відповідно до будь-яких виявлених суттєвих відмінностей у споживчих перевагах окремих соціальних та демографічних груп. Ці відмінності приймаються до уваги шляхом розрахунку деприваційного індексу особи відповідно до набору предметів споживання з вагами, притаманними тій групі, членом якої є ця особа. Отже, позбавлення для людей певної групи розраховується відповідно до набору предметів споживання зі специфічними вагами, притаманними саме цій групі, таким чином, враховується погляд на склад предметів першої необхідності не всього населення, а саме цієї групи.

Тим не менш, Б. Халлерод визнає, що підхід Мак та Ленслі є цілком надійним; порівняно з PDI-підходом він більш простий для використання та легший для розуміння та інтерпретації. Тому його варто використовувати для загального аналізу ситуації з рівнем депривованості. PDI-підходу слід віддавати перевагу в тому випадку, якщо потрібен детальний аналіз з врахуванням особливостей споживчих переваг та позбавлень в різних демографічних та соціальних групах населення, а також при необхідності дослідити розподіл населення за різним рівнем депривованості.

У 1997 р. Рік Дейвіс запропонував метод виміру бідності через обстеження базових потреб (BNS – The Basic Necessities Survey) [19, 20]. За своїм змістом він є адаптованою версією попередніх методів, що вимірюють бідність через депривації (насамперед, методу Мак та Ленслі), та був використаний у В'єтнамі у 1997, 1998, 1999 та 2006 рр. як частина програми допомоги найбіднішому населенню ActionAid Vietnam.

Відмінності методу Р.Дейвіса полягали в наступному.

По-перше, він зауважував, що перелік потреб обов'язково повинен включати предмети двох типів: з одного боку, такі предмети, про які а ргіоті можна припустити, що більшість погодиться вважати їх предметами першої необхідності, з другого – такі, які більшість скоріше за все не вважатиме такими.

По-друге, спосіб визначення деприваційного індексу. Для кожного домогосподарства підраховується кількість наявних в ньому предметів та ділиться на максимально можливу їх кількість. Особа, що не володіє жодним предметом з тих, що визначені респондентами як базові потреби, матиме оцінку 0. За стандартами респондентів обстеження, така особа проживає в умовах крайньої бідності. Особа, що володіє всіма предметами, визначеними як базові потреби, отримує оцінку 1. В результаті підраховується кількість домогосподарств над межею бідності (з оцінками 1), кількість домогосподарств нижче межі бідності та їх розподіл за різним ступенем глибини бідності (від 0 до 1).

По-третє, Дейвіс слушно зауважує, що стандарти, які вважаються базовими потребами, з часом можуть змінюватися в результаті економічного розвитку або культурних змін. Тому при повторному проведенні дослідження в тій самій сукупності можливе внесення відповідних змін до списку без втрати неперервності та порівнюваності даних. Додаткові пункти, що зараз вважаються більш важливими, можуть бути додані до переліку потреб, який представляється респондентам. Оцінка здійснюється на основі розширеного переліку, а після виключення нових пунктів може порівнюватися з попереднім дослідженням.

По-четверте, поряд із самооцінкою, Дейвіс вводить оцінку добробуту домогосподарства іншими членами спільноти, оскільки людина може відчувати себе бідною, однак інші можуть так не думати, або навпаки – інші можуть вважати людину бідною, в той час як сама вона такою себе не відчуває. Відношення до власних стандартів життя може бути пом'якшене або загострене усвідомленням думки оточуючих.

Залежно від самооцінки та оцінки оточуючих вся спільнота поділяється на 4 групи:

- „бідні бідні” – самооцінка менше 0,5, оцінка оточуючих менша 0,5;
- „бідні багаті” – самооцінка менше 0,5, оцінка оточуючих більша 0,5;
- „багаті бідні” – самооцінка більше 0,5, оцінка оточуючих менша 0,5;
- „багаті багаті” – самооцінка більше 0,5, оцінка оточуючих більша 0,5.

Перша група представляє собою безумовно бідних, в другу потрапляють забезпечені домогосподарства із завищеними очікуваннями, в третю – ті, в яких занижені очікування про стандарти життя були наслідком проживання в бідності. Таким чином, метод Дейвіса дозволяє диференціювати населення за умовами життя на основі поєднання суб'єктивного та об'єктивного критеріїв.

Слід зазначити, що такий підхід має суттєве обмеження – він може бути використаний лише в невеликих сукупностях людей, де всі знають всіх та можуть оцінити стан добробуту оточуючих. Отже, його застосування прийнятне, насамперед, для простих суспільств, притаманних країнам, що розвиваються, та проблематичне для розвинутих країн, в яких характерним є високий ступінь індивідуалізму та ретельне дотримання приватного характеру життя, свого роду відчуженості від оточуючих.

В Росії дослідження щодо використання критерію позбавлення для виміру бідності було здійснено у 1997 р. фахівцями Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН за фінансової підтримки ТАСІS. Це дослідження „Бідність в Росії: позбавлення та соціальна виключеність”, під керівництвом А.Макколлі, М.Можиної, Л.Овчарової [21]. Для обстеження було відібране населення великого та малого міст – Санкт-Петербурга та В'язників. Використаний при цьому підхід методологічно подібний до підходу Мак та Ленслі, тобто респонденти мали самі визначати, що з пропонованого переліку предметів та видів діяльності є ознакою позбавлення. Однак саме формулювання питання дещо відрізнялось: автори вважали, що в умовах соціально-економічних трансформацій, які відбувались в Росії протягом 1990-х рр., поняття стандарту необхідних життєвих благ не відповідає реальним умовам життя, а тому питання у вигляді „які предмети є необхідними і без яких домогосподарство не може обійтися” призведе до завищеного, „ідеального” рівня. Ставлячи на меті виявлення думки населення про те, що є ознаками бідності в Росії на поточний момент, дослідники по кожному пункту переліку, що включав 36 благ та послуг з дев'яти різних сфер життєдіяльності, запропонували 5 варіантів відповіді: ознака крайньої бідності, ознака бідності, мало пов'язаний з бідністю, зовсім не пов'язаний з бідністю, не може відповісти.

На основі відповідей респондентів до списку потреб першої необхідності були відібрані пункти, які до ознак бідності віднесло не менше 90% респондентів (саме на цьому рівні спостерігалась найбільша концентрація відповідей про віднесення тієї чи іншої ознаки до показника бідності одночасно в обох містах). Сформований таким чином перелік включав 17 ознак позбавлення.

Не зупиняючись на його розгляді, відмітимо методичні особливості визначення рівня позбавлення. Враховуючи міжнародний досвід, дослідники запропонували три варіанти побудови індексу позбавлень:

- індекс позбавлень, агрегованих у ранжовані групи;
- індекс позбавлень, в якому ознаки позбавлень зважені відповідно до думки респондентів-експертів про крайню бідність;
- індекс позбавлень, що не використовує ранжування ознак позбавлень.

При першому підході шляхом опитування респондентів-експертів з дев'яти груп позбавлень відбирались три найважливіші та ранжувались – найбільш важливі групі присвоювався ранг 3, другій за важливістю – ранг 2, третій – ранг 1. Якщо в домогосподарстві наявне хоча б одне позбавлення з певної групи, то йому надається відповідний ранг. Індекс бідності домогосподарства визначається як сума групових рангів. В підсумку кожне домогосподарство може отримати індекс від 0 до 6. Нульовий індекс означає відсутність в домогосподарстві усіх ознак позбавлень з трьох найважливіших сфер діяльності,

індекс 6 – наявність ознак з усіх трьох груп, проміжні індекси характеризують наявність ознак з однієї або двох груп.

Другий підхід подібний до першого, тільки ранжуванню підлягають самі ознаки депривації, а не їх групи. При цьому критерієм ранжування ознак є їх значимість з точки зору не бідності, а крайньої бідності (злиденності), тобто вага ознаки тим вища, чим більша частка респондентів, що відмітила її як ознаку саме крайньої бідності.

Третій підхід найпростіший – бідними вважаються домогосподарства, в яких зосереджена певна кількість будь-яких значимих позбавлень (з встановленого переліку основних позбавлень). Для встановлення межі бідності були використані висновки з побудови двох перших індексів, а саме: по-перше, більшість найважливіших позбавлень дуже рідко зустрічаються в домогосподарствах без наявності інших, по-друге, ці ознаки широко представлені в домогосподарствах, що зазнають 2-3 позбавлення з основного переліку.

Враховуючи, що три розглянуті варіанти індексів позбавлень базуються на різних алгоритмах розрахунку, а тому, цілком імовірно, відносять до категорії бідних різні домогосподарства, російські дослідники спробували визначити ступінь перетинання контингентів бідних методом накладання всіх індексів один на одного. Однак в кінці кінців було зроблено висновок, що для практичного використання найбільш доцільним є третій метод, при якому всі позбавлення мають однакову вагу. Обгрунтовано це рішення тим, що деприваційна бідність є наслідком різноманітних факторів і стосується багатьох аспектів існування домогосподарств сучасної Росії, а це ускладнює вибір обмеженої кількості пріоритетних позбавлень, оскільки кожне з них в тій чи іншій мірі спричиняє виключеність із домінуючого способу життя.

У 1999-2001 рр. соціологами Інституту комплексних соціальних досліджень РАН під керівництвом Р. Меннінга та Н. Тихонової було проведено дослідження „Бідність та соціальна ексклюзія в Росії: регіональні, етнопонаціональні та соціокультурні аспекти” [22]. Головним завданням дослідження було виявити глибину позбавлень, які зазнаються сім'ями, тому для опитування відібрані були саме бідні домогосподарства в Москві, Воронежі та Владикавказі. Методологічно обстеження не відрізнялось від того, що проводилось ІСЕПН РАН у 1997 р., в перелік ознак депривації були включені всі 17 ознак з цього обстеження, доповнені ще 9-а, виявленими під час додаткового моніторингу ознаками бідності.

Важливий висновок, зроблений за результатами дослідження, полягав у тому, що, чим менш розповсюджено в реальному житті було певне позбавлення, тим більшу вагу воно мало з точки зору сприйняття бідності як помітного відхилення від загальноприйнятих життєвих стандартів. Цей висновок дозволив дослідникам розподілити обстежені домогосподарства не тільки за кількістю накопичених позбавлень (як це робилось традиційно), але й за якісним принципом, тобто залежно від наявності в них позбавлень різного ступеня поширеності. Всі домогосподарства, таким чином, були розподілені на 4 групи:

IV ступінь депривації – ступінь злиденності (наявні позбавлення, які пов'язували з бідністю не менше 90% опитаних, в т.ч. зі злиденністю – біля 50%);

III ступінь депривації – ступінь бідності (наявні позбавлення, які пов'язували з бідністю 80-90% опитаних, в т.ч. зі злиденністю – 30-40%);

II ступінь депривації – ступінь малозабезпеченості (наявні позбавлення, які пов'язували з бідністю 60-80% опитаних, в т.ч. зі злиденністю – 20-30%);

I ступінь депривації – ступінь життєвих стандартів, близьких до середніх (наявні позбавлення, які пов'язували з бідністю менше 60% опитаних, в т.ч. зі злиденністю – 10-20%).

Характер позбавлень при русі від найбільш депривованих до найменш поступово змінювався від виключно матеріального до переважно соціального, пов'язаного насамперед з якісними параметрами життя.

Отже, використання деприваційного підходу дозволило диференціювати бідні домогосподарства від рівня крайньої бідності до рівня, при якому домогосподарство наближається до середнього в країні рівня, зазнаючи лише деяких, найменш суттєвих, позбавлень переважно нематеріального характеру.

В Україні регулярне вивчення бідності та розшарування населення за єдиною загальноприйнятою схемою дослідження розпочалось у 1999 р., коли економіка та суспільство в цілому перебували у стані глибокої кризи. Значна частина населення отримувала низькі доходи, споживання зосереджувалось насамперед у придбанні продуктів харчування та найнеобхідніших предметів повсякденного побуту, широко розповсюджена була практика затримки із виплатою заробітної плати, дуже незначна частина людей мала можливість робити заощадження та купувати дорогі предмети тривалого вжитку. Усе населення за ресурсами та споживчими можливостями можна було поділити на дві групи – меншість, яка могла забезпечувати належні умови життя, та значна більшість, яка знаходилась на межі фізичного існування. В таких умовах дослідження розшарування населення за рівнем доходів/витрат досить адекватно відображало фактичне становище.

З початком XXI ст. в Україні розпочався етап економічного зростання, наслідком чого, серед іншого, стало поступове збільшення доходів населення, з одного боку, та насичення споживчого ринку різноманітними товарами широкого вжитку, які ставали все більш доступними для різних верств населення, з другого. Таким чином, відбувалась зміна споживчих орієнтирів та переваг в бік прагнення умов життя,

характерних для розвинутих країн, яке певною мірою підкріплювалось ресурсними можливостями домогосподарств. Однак оцінка свого добробуту самими людьми при цьому лишалась на вкрай низькому рівні. Так, за результатами опитування населення у 2008 р., 53% населення віднесли себе до категорії бідних, а ще 45% вважають себе хоча й не бідними, але й не представниками середнього класу. В Україні склалась специфічна ситуація, коли очікування людей щодо нормального рівня добробуту далеко випереджали їх власну оцінку фактичних умов життя. Цей розрив характерний не для окремих верств чи соціально-демографічних груп, а майже для всього населення країни. В таких умовах оцінка матеріального розшарування населення на основі виключно монетарних ознак виявляється недостатньо інформативною, оскільки не дозволяє оцінити, якими можливостями задоволення різноманітних потреб в дійсності володіють домогосподарства, що належать до різних доходних груп. Отже, виникла потреба у застосуванні принципово іншого методологічного підходу, який дозволив би розподілити домогосподарства на різні групи в залежності від того, яку кількість позбавлень у фактичних умовах життя вони зазнають або в залежності від того, позбавлення якого рівня важливості вони зазнають.

Визнаним у світі методом оцінки фактичних умов життя є дослідження позбавлень у різних їх аспектах, яке здійснюється не шляхом визначення поточних ресурсів, якими розпоряджається домогосподарство, а через пряме опитування респондентів з приводу наявності чи відсутності в них певних елементів добробуту.

Однак всі дослідження такого типу здійснювались з метою виокремлення найбільш позбавленої в умовах життя частини населення. Методики були спрямовані на те, щоб виявити характерний для даного суспільства усереднений погляд на нормальні умови життя, встановити межу, яка розподіляє всі домогосподарства на забезпечених та не забезпечених ними та вирахувати частку домогосподарств, які знаходяться нижче цієї межі.

В Україні, відповідно до зазначеної вище специфічності, слід здійснити інше дослідження, яке б дозволило диференціювати усе населення за рівнем забезпеченості умовами життя, а не виокремити тільки його найбільш знедолену частину. Таким чином, нас цікавлять не тільки люди, що проживають нижче межі деприваційної бідності, а й ті, що не є бідними, однак можуть зазнавати певних депривацій в окремих аспектах умов життя.

Традиційно населення диференціюють за доходами, тобто з точки зору ресурсного підходу, при якому вивчають, якими ресурсами володіють домогосподарства для того, щоб існувати з тим чи іншим рівнем добробуту. Однак наявність достатніх грошових коштів – це лише потенційна можливість створення певних умов життя, а не реалізована. Останню можна встановити, лише використовуючи безпосереднє дослідження реальних умов життя, що можна здійснити через опитування домогосподарств щодо наявності в них тих чи інших ознак стилю життя, притаманного даному суспільству на певному етапі розвитку.

Крім того, диференціація населення за ресурсною ознакою враховує лише поточний стан доходів або витрат, що виступають основою для розподілу. Однак поточна наявність ресурсів неповністю відображає фактичний рівень майнового забезпечення, оскільки воно значною мірою може бути сформоване витратами протягом попереднього періоду часу.

Таким чином, можливі ситуації, коли домогосподарство має належні умови проживання (наприклад, власний будинок чи квартиру, що дісталися у спадок), однак з певних причин в поточному періоді вони мають низькі доходи. Відповідно, при розподілі за доходами це домогосподарство потрапить до низького децилю, в той час, як реальний майновий стан відповідає більш забезпеченим верствам. З другого боку, можлива ситуація, коли молоде подружжя нещодавно отримало високооплачувану роботу, і за рівнем поточних доходів буде вважатись достатньо забезпеченим, однак вони ще не встигли ні придбати власне житло, ні створити інші належні умови існування.

Отже, здійснення диференціації населення за умовами життя порівняно з диференціацією за доходами має перевагу щонайменше в тому, що враховує не лише поточні ресурси, а й накопичені за попередній час. Крім того, умови життя охоплюють не тільки майнові характеристики домогосподарства, а й включають немонетарні компоненти, які також можуть впливати на його позицію при структуруванні населення.

В Україні перше дослідження умов життя населення з точки зору деприваційного підходу було здійснено у 2007 р. в рамках обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), що здійснюється Держкомстатом України на постійній основі [23]. Респондентам був запропонований додатковий блок питань „Доступ домогосподарств до окремих товарів та послуг”. Українське дослідження порівняно з більшістю закордонних має суттєву перевагу щодо репрезентативності – наприклад, якщо в Росії обстеження охоплювало населення лише деяких міст, то українське є репрезентативним з точки зору представництва усіх регіонів та типів населених пунктів. В модульному опитуванні взяли участь 10,6 тис. домогосподарств, в яких проживає 25,9 тис. осіб.

Модуль містив 47 питань, об'єднаних у два блоки.

Перший блок включав 38 ознак, що дають можливість оцінити економічні можливості домогосподарств, і, в свою чергу, поділені на сім груп, які відображають різні сторони життєдіяльності домогосподарств (харчування; непродовольчі товари; житлові умови; охорона здоров'я; освіта та дошкільне виховання; відпочинок та дозвілля; інші можливості).

Респонденти по кожній ознаці мали відповіді на два питання:

1) чи є це ознакою бідності та позбавлення людини в сучасному українському суспільстві, з такими варіантами відповідей:

- так, це ознака злиденності (крайньої бідності);
- так, це ознака бідності, але не злиденності;
- так, але не завжди;
- ні.

2) чи Ваше домогосподарство потерпає від цих проявів бідності та позбавлень, з такими варіантами відповідей:

- так;
- для нас зараз це не має значення;
- ні.

Другий блок включав 9 ознак доступності до різних об'єктів інфраструктури, по яких респонденти відповідали на такі ж два питання, тільки відповідь на перше з них носила дихотомічний характер – так або ні.

Отже, метою першого питання було встановити, які складові добробуту в суспільній свідомості українського народу вважаються ознаками нормального, загальноприйнятого рівня життя та відсутність яких в домогосподарстві асоціюється з бідністю.

Друге питання мало на меті виявити, яка частка опитуваних дійсно потерпає від кожного з включених в перелік проявів бідності та позбавлень та, відповідно, яка частка не потерпає.

В результаті обробки відповідей отримані узагальнені характеристики відношення українських домогосподарств до усіх ознак позбавлення та ступеню їх поширеності.

Наступним кроком є перевірка ознак депривації на предмет того, чи задовольняють вони консенсусному та частотному контролю.

Згідно з аксіомами Дікса [24], консенсусний контроль передбачає відбір тих ознак позбавлення, які сприймаються як атрибути загальноприйнятого, „нормального” рівня життя більшістю населення. Інакше кажучи, консенсусний контроль проходять тільки ті ознаки, відсутність яких в домогосподарстві більшість населення асоціює з бідністю або злиденністю.

Серед відібраних таким чином ознак за допомогою частотного контролю виявляються блага, які поширені серед більшості населення, а тому можуть розглядатися як частина життєвого стандарту, що домінує в сучасному українському суспільстві.

Отже, остаточний перелік повинен містити лише такі ознаки, які одночасно сприймаються суспільством як ознаки загальноприйнятого способу життя і в дійсності відображають його.

Для оцінки надійності отриманого переліку ознак бідності використовується коефіцієнт альфа Кронбаха, який дозволяє встановити, наскільки обрані ознаки вимірюють одну й ту саму характеристику (бідність та позбавлення). Цей коефіцієнт вимірює внутрішньогрупову кореляцію елементів групи, в нашому випадку – ознак депривації. Мається на увазі, що якщо при виключенні певної ознаки з переліку значення альфа Кронбаха зростає, то це свідчить про досягнення більш високої цілісності групи ознак. І навпаки, якщо виключення деякої ознаки призводить до зменшення коефіцієнта, то цілісність групи порушується і тому виключати цю ознаку недоцільно.

Результатом консенсусного та частотного контролю є встановлення характеристик домінуючого способу життя, порівняння з яким кожного домогосподарства дозволяє вимірювати відхилення та обирати межу концентрації позбавлень, яка призводить до бідності за умовами життя.

Для цього створюється рейтинг депривацій за їх поширеністю та часткою домогосподарств з різною кількістю одночасно наявних позбавлень. Межу деприваційної бідності можна провести на рівні, близькому до показника монетарної бідності, що дасть можливість визначити, яка кількість позбавлень є критичною для ствердження, що домогосподарство проживає у поганих умовах.

Результати дослідження представлені Держкомстатом України у доповіді "Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг" (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [23].

Отже, головною метою вказаного дослідження було виявити частину українського суспільства, яка зазнає суттєвих позбавлень у різних умовах життя, тобто може бути визнана бідною в рамках концепції депривації.

Для того, щоб виявити характер розшарування населення за усіма аспектами умов життя, необхідне дещо інше дослідження, в якому увага акцентувалась би не лише на базових умовах життя, а на усьому їх різноманітті, з тим, щоб можна було більш чи менш чітко виявити групи населення із специфічним стилем життя та відповідними йому характерними позбавленнями. Однак опитування такого характеру ні в Україні, ні в будь-якій іншій країні ще не здійснювалось. Тим не менш, модуль ОУЖД, присвячений самооцінці домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг, може бути використаний як інформаційна база для розподілу населення України на основі деприваційної концепції.

Перелік позбавлень, що пройшли консенсусний та частотний контроль та склали рейтинг для

визначення рівня деприваційної бідності, ми пропонуємо використати як основу для диференціації населення залежно від кількості позбавлень. Група населення без позбавлень взагалі вважатиметься повністю забезпеченими умовами проживання. При поділі решти слід враховувати кількість депривацій, що увійшли до рейтингу, та кількість накопичених депривацій, по якій проведено межу бідності. За результатами опитування 2007 р. межа деприваційної бідності в Україні встановлена на рівні 4 позбавлень, тому з врахуванням ступеня позбавлення можна виокремити такі групи населення:

- 1) відсутні позбавлення;
- 2) з 1-2 позбавленнями;
- 3) з 3-4 позбавленнями;
- 4) з 5-6 позбавленнями;
- 5) з 7 та більше позбавленнями.

Другу з цих груп можна вважати відносно забезпеченими щодо умов життя, третю – такими, що проживають на межі деприваційної бідності, четверту – такими, що є бідними, а п'яту – злидненими.

При застосуванні такого підходу слід враховувати особливості призначення використовуваних ознак позбавлень – вимір бідності. Тобто, до цього переліку увійшли показники, що характеризують насамперед базові умови життя, основною їх метою є встановлення того, наскільки забезпеченим є домогосподарство стосовно мінімально необхідного рівня можливостей, що забезпечують нормальне існування з точки зору загальноприйнятої в даному суспільстві комфортності життя. Відповідно, людей, що увійшли до групи населення без жодних позбавлень, об'єднує тільки те, що вони, строго кажучи, є небідними з точки зору умов життя. В середині цієї групи, безумовно, існують підгрупи з різним рівнем забезпеченості понад базовий рівень, однак виявити ці підгрупи за допомогою даного дослідження не представляється можливим. Можна лише запропонувати змістити акцент під час здійснення консенсусного контролю ознак депривації, тобто для подальшого дослідження відбирати ті ознаки, які не найбільша, а найменша частка респондентів вважає ознаками бідності. В результаті ми отримаємо деякий перелік показників умов життя, які в меншому ступені сприймаються населенням, як необхідні для того, щоб не почуватися позбавленими, а тому з певним припущенням їх можна вважати такими, що відбивають очікування не мінімально необхідного, а середнього рівня життя.

Висновки

Досвід використання деприваційного підходу для оцінки умов життя населення в різних країнах свідчить про його значні аналітичні можливості як інструменту дослідження рівня матеріального забезпечення та характеру включення у суспільне життя. Однак цей метод переважно використовується для виявлення та аналізу лише найбільш позбавленої в умовах життя частини населення. В нашій роботі ми вперше запропонували диференціювати все населення країни за рівнем забезпечення різноманітними умовами життя, розробивши методологічні підходи такої диференціації. Подальший розвиток концепції диференціації населення за умовами життя полягатиме в розробці відповідної інформаційної бази, яка була б орієнтована не лише на базові потреби населення, а й віддзеркалювала потреби різних верств.

Література

1. Townsend P. Poverty in the United Kingdom: A survey of household Resources and Standards of Living. – Harmondsworth: Penguin, 1979.
2. Walker R., Lawson R., Townsend P. Responses to poverty: lessons from Europe. – Fairleigh Dickinson Univ Press, 1984.
3. Ringen S. Direct and indirect measurement of poverty // Journal of Social policy, 1988, 17, 3, p. 351-365.
4. Saunders P. Welfare and inequality: national and international perspectives on the Australian welfare state. – CUP Archive, 1994.
5. Mack J., Lansley S. Poor Britain. – Allen and Unwin. London, 1985.
6. Gordon D., Pantazis C. (Eds.) Breadline Britain in the 1990s. Aldershot: Ashgate, 1997.
7. Gordon D., Adelman L., Ashworth K., Bradshaw J., Levitas R., Middleton S., Pantazis C., Patsios D., Payne S., Townsend P., Williams J. Poverty and Social Exclusion in Britain. – York: Joseph Rowntree Foundation, 2000.
8. Hillyard P. et al. Bare Necessities: poverty and social exclusion in Northern Ireland. – Democratic Dialogue, Belfast, 2003.
9. Ramprakash D. Poverty in the Countries of the European Union: A Synthesis of Eurostat's Research on Poverty // Journal of European Social Policy, 1994, 4 (2), 117-128.
10. Vogel J. Living Conditions and Inequality in the European Union 1997. Eurostat Working Papers: Population and Social Conditions E/1997-3. – Eurostat, Luxembourg, 1997.
11. Muffels R. and Vrien M. The Comparison of Definitions of Consumption Deprivation and Income Deprivation. – Mimeo, Tilburg: Tilburg University, 1991.
12. Muffels R., Kapteyn A., Vries A.de and Berghman J. Poverty in the Netherlands: Report on the Dutch

Contribution to an International Comparative Study on Poverty and the Financial Efficacy of the Social Security System. – VUGA, The Hague, 1990.

13. Halleröd B. Poverty in Sweden: A New Approach to Direct Measurement of Consensual Poverty // Umeå Studies in Sociology, No. 10 6, University of Umeå, 1994.

14. Halleröd B. The Truly Poor: Indirect and Direct Measurement of Consensual Poverty in Sweden // Journal of European Social Policy, 1995, 5(2), 111-29.

15. Callan T., Nolan B., Whelan C. Resources, deprivation and the measurement of poverty // Journal of Social Policy. – 1993. – № 22, 2, p. 141-172.

16. Mayer S. and Jencks C. Poverty and the Distribution of Material Hardship // Journal of Human Resources, 1988, Vol. 24, No. 1, pp. 88-114.

17. Kangas O. and Ritakallio V.M. Different methods, different results? Approaches to multidimensional poverty / In Andreß, H.J. (Ed.) Empirical Poverty Research in a comparative Perspective. – Ashgate, Aldershot, 1998.

18. Krishnan V., Jensen J. and Ballantyne S. New Zealand Living Standards 2000. – Ministry of Social Development, Wellington, New Zealand, 2002.

19. Davies R. and Smith W. The Basic Necessities Survey: The Experience of Action Aid Vietnam. – Action Aid, London, 1998.

20. Beyond Wealth Ranking: The Democratic Definition and Measurement of Poverty (<http://mande.co.uk/special-issues/the-basic-necessities-survey/>).

21. Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению : [коллективная монография. Науч. докл. / под ред. Т.М. Малевой]. – М. : Моск. центр Карнеги, 1998. – вып. 24.

22. Давыдова Н.М. Депривационный подход в оценках бедности / Давыдова Н.М. // СоцИс. – 2003. – № 6. – С. 88-96.

23. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за матеріалами вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2007 року) : доповідь. – К. : Держкомстат України, 2008. – 11 с.

24. Lollivier S., Verger D. Pauvreté d'existence, monétaire ou subjective sont distinctes // Economie et Statistique, 1997, № 308-309-310, p. 113-142.

Надійшла 13.05.2010

УДК 330

Л. П. ЛУЦКОВА

Хмельницький економічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ СИНЕРГЕТИЧНОГО ЕФЕКТУ ПРИ ВИБОРІ ОПТИМАЛЬНОГО ВИДУ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянуті і узагальнені особливості виникнення синергетичного ефекту при виборі оптимального виду діяльності аграрних підприємств.

Considered and generalized the features of occurrence of synergetic effect at the selection of the optimal type of agrarian enterprises activity.

Ключові слова: синергетичний ефект, аграрне підприємство.

Вступ. Сучасні глобалізаційні тенденції ставлять високі вимоги до рівня конкурентоспроможності країни на світовому ринку. Об'єктивні процеси галузевого розвитку у розрізі світової економіки змінюють сутність ефективності функціонування підприємств. Аграрний сектор економіки України є потенційно конкурентоспроможним. Однак існує ряд проблем, вирішення яких є необхідним кроком у процесі формування розвинутої галузі економіки. Серед них очевидним є факт недоцільності застосування пострадянських методів управління ефективністю сільськогосподарського виробництва.

Ефективним аграрне виробництво можна вважати у разі високої, достатньої конкурентоспроможності продукції підприємства, про що свідчать обсяги її реалізації. Поєднання наявних і потенційних ресурсів з урахуванням синергетичного ефекту актуалізує конкретні виробничі процеси для окремо взятого аграрного підприємства. Сукупність актуальних виробничих процесів являє собою вид діяльності, який варто обирати аграрному підприємству для досягнення основної комерційної мети – отримання максимального прибутку за мінімальних витрат. Таким чином, ефективність аграрного виробництва в умовах обмеженості ресурсів залежить від вибору оптимальних видів діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є спроба розглянути, проаналізувати та узагальнити особливості виникнення синергетичного ефекту при виборі (за умов вибору) оптимального виду діяльності аграрних підприємств.

Результати дослідження. Обираючи оптимальний вид діяльності, використовуємо комплекс економіко-математичних моделей вибору виду діяльності аграрного підприємства [1].